

Толубаева Г.М.

**ИРАН-ТАЖИК ТИЛДЕРИНЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН КЫРГЫЗ
ТИЛИНЕ ЫҢГАЙЛАНЫШЫ**

Толубаева Г.М.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ СЛОВ ИЗ
ИРАНО-ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

G.M. Tolubaeva

USE IN KYRGYZ LANGUAGE WORDS FROM IRANIAN TAJIK LANGUAGE

УДК: 89/7:21

Бул макалада иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине ыңгайланышы иликтөөгө алынды.

Негизги сөздөр: сөздүк, пикир, өздөштүрүү.

В данной статье рассматривается адаптация ирано-таджикские заимствования в современном кыргызском языке.

Ключевые слова: словарь, значение, предложение, адаптация.

In this article the adaptation of iranotadjics adoption in modern Kyrgyz language is observed.

Key words: borrowing, the dictionary, the value proposition, adaptation.

Кыргыз тилине иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тил илиминде кандайдыр бир дешгээлде изилденгени менен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн донор тилдеги маанилери толук такталбай, кабыл алынган гана маанилери белгиленип келе жатат. Ошондой эле, иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин диалектилериндеги ордун көпчүлүк диалектологдор [6:3] белгилеп келе жатышат.

Тил – коомдогу эң негизги карым катнаштын куралы. Бир элдин (улуттун) башка элдер менен аралашпай өз алдынча жеке өмүр сүрө албайт. Элдердин тарыхы, экономикалык жана маданий карым-катнашы, өз ара тыгыз байланышы алардын тилдеринде да белгилүү бир из катырат [1:45].

Адатта бир тилден экинчи тилге ондогон, жүздөгөн сөздөр оошуп тилдин баюсуна жол ачат. Азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамын анын баюу жолун карасак, иран-тажик тилдеринен кирген кайсыл бир сөздөрдүн кыргыз тилине сицип, байыркы сөздүк курамына айланып кеткенин көрөбүз. Иран-тажик тилдеринин кыргыз тилине бир катар сөздөр жана сөз формалары оошкондугу илимий далилденген [7:3].

Демек, бул учурда иран-тажик сөздөрү жана сөз формалары кыргыз тилине кандай оошкон деген суроо туулушу мүмкүн. Кыргыз тилине иран-тажик тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө сареп салып, үлө караганда адамга мындай суроого жооп берүү кыйынчылык туудурбайт. Биринчиден, тиричиликтеринин, экинчиден башынан кечирген тарыхый жагдайларына тыгыз байланышат.

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүнө иран тилинде сүйлөгөн коңшулар парсы, тажик, авган элдери менен өтө тыгыз экономикалык, коомдук-саясий байланышта болуп келгендиги белгилүү. VI–IX кылымдарда Борбордук Азияда жашаган түрк уруулары анын ичинде согду уруулары менен, кийинки мезгилде коңшу, чек аралаш жашагандыгы [4:6].

Ал эми конкреттүү тилдик факторго кайрылсак кыргыз тилинин иран тилдеринен сөздөрдү кабыл алуу доору кыргыз урууларынын жана майда уруктарынын бүгүнкү алтайлардын байыркы укум-тукумдары менен экономикалык маданий жана саясий жактан байланышы үзүлгөн мезгилдерден баштап XI кылымдан эрте эмес доорду ичине алат [11:229].

Юнусалиев өзүнүн жогорудагы оюн эле туура дата катары кабыл алуу да чындыкка туура келбегендигин белгилейт, анткени кыргыз мамлекетти кулаганга чейин эле (XI кылымдарга чейин айрым кыргыз уруулары иран тилинде сүйлөгөн элдер менен маданий жана экономикалык байланышта болуп, ошол мезгилде эле иран тилинен кыйла сөздөрдү кабыл алгандыгын танбайт. Буга байланыштуу Синьцзяндагы (Куча, Бурдан, Дулар-Акыр, Дунхуан, Кашкар) табылган жазуу эстеликтерде кездешип, иран-тажик сөздөрүнө көпчүлүк бурууну талаптайт. Бул эстеликтер ошол аймакта, жашап турган байыркы отурукташкан иран-тажик тилдеринин өкүлдөрүнө тиешелүү болгон, алар тарыхта V–X кылымдарга чейин өтө таасирдүү элдерден болгондугу маалым. [3:5]

Кыргыз уруулары байыркы мезгилде алгачкылардын болуп иран элдеринин ичинен экономикалык жана маданий байланышта болгондугуна эч күмөн санабашыбыз керек. Анткени, кыргыздар бул доордо өзүнө коңшулар уруулар менен тыгыз соода-сатык мамилесинде болуп, айрым кыргыз уруулары X кылымдын аяк чегинде Чыгыш Түркстан аймагына отурукташа баштап, тохарлар менен тикеден-тике тилдик байланышта боло баштаган [11:220]. Кыргыздар иран-тажик тилдериндеги сөздөрдү кабыл алууда эң алгачкы жана негизги булак катары, балким, уйгурлар болушу да чындыкка жакын экендиги сезилет. Себеби, Алтай жана Тянь-Шань аймактарынын чегинде жашаган байыркы элдердин бири уйгурлар бул жерде жашаган иран уруулары менен кыргыздардан мурунураак карым-катышта болуп алардан кыйла сөздөрдү өздөштүргөндүгү да тарых-

тан маалым. Ал эми уйгурлар менен кыргыздардын экономикалык саясий, социалдык маданий байланышы V–XI кылымдарга чейин өтө тыгыз болгондугу айрым маалымат булактарда белгиленет [8:10].

Бул мезгилде иран тилинде сүйлөгөн тажик эли менен түздөн-түз тилдик байланышка өтүп, алардын таасири аркасында көптөгөн жаңы сөздөрдү кабыл ала баштайт. Бул тилдик байланыштар бүгүнкү күнгө чейин уланууда.

Кыргыз тилиндеги кесиптик лексиканын, материалдык маданиятка байланыштуу терминдердин калыптанышында иран-тажик тилинин тийгизген таасирин белгилөө менен З. Акылбекова бул элдер аркылуу турмуш-тиричиликке айыл чарбага, дыйканчылык, багбанчылык, кол-өнөрчүлүк ж. б. тармактар боюнча өтө көп сөздөр кабыл алынгандыгын белгилейт.

К. Дыйканов иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөргө статистикалык анализ жүргүзүп кыргызча-орусча сөздүктө бардыгы 2468 сөз бар экендигин эсептеп чыккан. Булардын ичинен нагыз иран сөздөрү 1439, араб-иран тилдик параллелдери 39, кыргыз тилинин мүчөлөрү жалганып пайда болгон 882, ушгусу кыргызча мүчөсү иран-тажиктиги 108, бул сөздүктүн 6,56 пайызын түзүп тургандыгын көрсөтөт [5:31].

Демек, кыргыз тилинин лексикалык корунда иран-тажик тилинен алган орду өзүнөн-өзү түшүнүктү деген ойдобуз.

Ш. Шабырахманов пикири боюнча тажик сөздөрү өзбек тилине алгач жазма адабияттардан эмес көп кылымдар бою бул эки элдин достук байланышынан жана коңшулаш жашоо сунун негизинен кирген деп белгилейт [10:221:222].

Материалдык маданияттын бир тармагы болгон азыркы кыргыз тилиндеги кыйла бөлүгү иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөндүгүн так көрсөтүү.

Аларга төмөнкү сөздөрдү кошууга болот: мака, күрүч, пияз, дарбыз, алмурут, писте, анар, коон, тыт, мейиз, шабдалы, нан, сыгыр нан, шырман нан, устукан, шелла, мастава, чүчбара, шире, шербет, ак серке (түрк-иран), сыра, шарап, ашкана, чыгдан, (иран-түрк), дасторкан, дасмал, табак, кепкир, шише, кумура, бозокор, наавай, ж.б.

Ошонун натыйжасында жергиликтүү тургундар тилине чарбачылыкта колдонулган терминдер да кирди алардын баарысы бизге түрк тилдүү элдер аркылуу кирсе, кээ бири тикелей иран-тажик сөздөрүнөн өздөштүрүлгөндүгүн көрөбүз. Бул кесиптер кыргызстандын бардык жерлеринде тегиз таралган.

Жогорудагы сөздөр кыргыз тилинин коруна сиңип кеткен. Бул процесс али деле жүрүп жатат жана жүрө берет десек жаңылбайбыз. Буга бир жагынан кээ бир кесиптин байыртан келе жаткан азыр өнүгүшү, жаңы кесиптин пайда болуу себеп болсо, экинчи жагынан элдин карым-катнашы кеңейип, сөздөрү аралаша түшүшүнө байланыштуу «жергиликтүү» терминдер орток маани таап, ошол элдин тилинин жалпы сөздүк корунун байытууда. Бул жөнүндө мисал келтирсек. Курулушта көп колдонулган, үйлөрдү агартуу үчүн колдонулуучу «ак ботко» бар. Азыркы учурга чейин анын бизде белгилүү аты болгон эмес. «Ак ботко», «ак» деп түрдүчө атап келген.

Кээ бир сөздүктөрдө орус тилиндеги «известь», «известка» деген сөздөрү бурмаланып, аларды кыргызча «избес», «избеске» деп жазып жүрөт. Эк парсынын «аһак» деген сөзүнөн чыккан. Ал орустун «известь» деген сөзүнүн туура маанисин берет. Бирок ал башка тилден кирген сөз деп айтуу жана элге сиңдирүү өзү кыйын. Андан «аки таш» деген термин пайда болду. Айыл тиричилигинде кумга ак кошуп, дубалдарга «өң берүү» менен «акта» деген адист табылды [8:8].

Макалада кыргыз тилине эзелтеден сиңип, абдан калыптанып кеткен, аны тилибизде ички төл сөз катары кыргыз тилинин негизги сөздүк корунан орун тапкан иран-тажик сөздөрүнүн кыргыз тилине ыңгайланышы жөнүндө азыноолак сөз кылууга аракет жасадык.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б.: Кыргызстан, 1998.
2. Акылбекова З. Арабизмы. Иранские элементы в тюркских языках; китепте: Источник формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966 г.
3. Бартольд В.В. История культурной жизни. Туркестана. М., 1970.
4. Гулямов. Х. Узбекско-тажикские языковые связи. – Ташкент. «Фан», 1983.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе, «Мектеп», 1980.
6. Мукамбаев, Ондосанов Н.Д. Парсча-казакча түшүндүрмө сөздүк. – Алматы, «Казакстан», 1974.
7. Расторгуева В.С. Основы иранского языкознания – Москва. «Наука», 1987.
8. Рустемев Л.З. Азыркы казак тилиндеги араб-перси кирме сөздөрү. – Алматы: Кылым, 1982.
9. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология. Ч. Фрунзе: Кыргызучпедгиз, 1959.

Рецензент: доктор филологических наук Байгазиев С.